

نمونه‌هایی از نفایس خطی فارسی در سنت پترسبورگ

De Bagdad à Ispahan. Manuscrits islamiques de l'Institut d'Etudes Orientales, Filiale de Saint-Petersburg, Académie des Sciences de Russie. Fondation Arch/Paris-Musées, Paris 1994, 301 p.

به فارسی ترجمه و چاپ شده است (توس، تهران ۱۳۶۸) و نیز مقاله‌ای از او با عنوان «نگاهی اجمالی به رساله‌های قدیمی کشاورزی فارسی» (نشر دانش، س. ۹، ش. ۶، ص. ۱۰-۱۵) به فارسی درآمده است، و معروف اهل علم و کتاب در ایران است، یک نسخه از آن فهرست را، از راه لطف، به من داده است. پس جای آن هست که این یادداشت را به آن بانوی کوشنده فرهیخته ایران‌دوست تقدیم کنم.

از آن‌جا که دسترسی یافتن به این فهرست برای علاقه‌مندان ایرانی دشوار است و هم‌چنین به دلیل اهمیت فوق‌العاده «مجموعه نسخه‌های خطی شرقی سنت پترسبورگ»، به معرفی اجمالی آن می‌پردازم و، چون پرداختن به کل محتویات مجموعه از حوصله این یادداشت خارج است، فقط از نسخه‌های خطی فارسی عرضه شده در نمایشگاه یاد می‌کنم. اما، پیش از آن، برای نشان دادن اهمیت و ارزش این مجموعه و فایده نشان دادن

موزه پاریس، از ۲۲ مهر تا ۱۸ دی ۱۳۷۲، مجموعه‌ای از گزیده نسخه خطی اسلامی «انجمن مطالعات شرقی» فرهنگستان علوم روسیه (شعبه سنت پترسبورگ / پتروگراد) را به نمایش گذاشت که در تاریخ مبادلات فرهنگی بین‌المللی رویدادی مهم تلقی گردید. فهرست این مجموعه، همراه با چند پیش‌گفتار (از شهردار سنت پترسبورگ، ژاک شیراک شهردار پاریس، مدیر موسسه ارش / Arch، مدیر موزه پاریس) و یک دیباچه (از مدیر انجمن مطالعات شرقی در پنج صفحه) و یک مقدمه (از سه تن از استادان فن در ۴۰ صفحه) و یک نقشه از جهان اسلام، و فهرست همکاران و دست‌اندرکاران، و فهرست اصطلاحات (فارسی و عربی) و فهرست کسان و مؤسساتی که نسخه‌های خطی را به انجمن داده‌اند، و فهرست تاریخی ورود نسخه‌ها به کتابخانه انجمن، و کتاب‌شناسی، در قطع رحلی چاپ شده است. خانم ژیوا ویسل، که رساله دکتری او، به نام دایرة المعارف‌های فارسی، از زبان فرانسه

کتاب‌خانه ملی پاریس و کتاب‌خانه بریتانیا در لندن می‌زند. اکنون، برای اول بار، گزیده‌ای از زیباترین نمونه‌های این مجموعه در معرض دید همگان قرار می‌گیرد: از کهن‌ترین نسخه‌های قرآن که در قرن دوم تحریر شده‌اند گرفته تا مینیاتورهای چشم‌نواز و دل‌انگیز ایرانی و مغول سده‌های نهم تا دوازدهم هجری و سرلوحه‌ها و عنوان‌های شگفتی‌آور که تحریر آنها تا قرن گذشته رایج بوده است.

پس از اینها به دیباچه مدیر انجمن مطالعات شرقی (ص ۲۵ تا ۲۹) می‌رسیم. سپس، به تحقیقی با عنوان «بزرگداشت قلم» (ص ۳۳ تا ۷۷) به قلم سه تن از استادان صاحب‌نظر در زمینه تاریخ کتاب و کتابت در دنیای اسلام، که آنها را ترجمه کرده‌ایم و قریباً به چاپ سپرده می‌شوند.

خودِ فهرست‌نامه (کانولوگ) از صفحه ۷۹ با معرفی متون عربی آغاز می‌شود؛ از جمله متن چند نامه روی کاغذِ پاپیروس، دیوان جریر بن عطیة (۳۰-۱۱۰ هـ)، الکامل ابوالعباس محمد بن یزید المبرّد (وفات: ۲۷۵ هـ)، مقامات حریری... و، در این میان، علاوه بر چند نسخه ترکی و عبری، به‌طور پراکنده، چند نسخه خطی فارسی معرفی شده است که موضوع اصلی این گزارش است و ما آنها را، به همان ترتیب (تاریخ کتابت) که در فهرست‌نامه آمده‌اند، نقل می‌کنیم:

● تفسیر بصائر یمنی یا بصائر فی التفسیر، اثر معین الدین ابوالعلا محمد بن الشیخ الاجل محمود بن ابی الحسن النیشابوری (وفات: ۵۴۶ هـ)، به کتابت محمد بن محمد بن العمید الامام اوحدالدین خطاط در ۶۳۱ هـ، به خط ثلث و نسخ، ۲۱۰ صفحه به قطع ۲۹،۷×۱۹،۴ سانتیمتر، متن: ۱۲×۲۲ سانتیمتر، هر صفحه دارای ۷ تا ۱۶ سطر. نسخه را، در سال ۱۲۷۱، خانیکوف به انجمن اهدا کرده است.

آن به عامه مردم و مخصوصاً اهل ذوق، گزیده‌هایی از دیباچه، و در واقع، تقریظ‌های کوتاه شهرداران سنت‌پترسبورگ و پاریس و سازمان دهندگان نمایشگاه را - به مصداق اهل بیت ادری بما فی البیت - نقل می‌کنم.

آناتولی سوپچاک، شهردار سنت‌پترسبورگ - که این دفتر با یادداشت او آغاز می‌شود - می‌نویسد: بس خوشحالم که نسخه‌های خطی کهن، که ره آوردی از فرهنگ اسلامی هستند، سرانجام به معرض دید مردم پاریس و همه علاقه‌مندان به فرهنگ مشرق‌زمین در آمدند. سنت‌پترسبورگ، که یکی از بزرگترین کانون‌های خاورشناسی جهان و دارای ثروت‌های فرهنگی پرارزش متعلق به کشورها و تمدن‌های گوناگون است... امروز، با آغاز سیاست تازه، بار دیگر، درهای گنجینه‌های خود را به روی همگان گشوده است و نمونه‌ای از مجموعه شرقی خود را در پاریس به نمایش می‌گذارد. این مجموعه را دیپلمات‌ها، دانشمندان، علاقه‌مندان به آثار قدیمی فراهم آورده‌اند. ما، با ارائه **نمایشگاه از دیباچه تا اسفهان**، نه فقط علاقه خود را به همکاری فرهنگی میان روسیه و فرانسه نشان می‌دهیم بلکه مطابق روح زمانه رفتار می‌کنیم که ملت‌های متعلق به تمدن‌های گوناگون را به درک بهتر همدیگر فرا می‌خواند.

ژاک شیراک، رئیس جمهوری فرانسه، که در آن هنگام شهردار پاریس بود، می‌نویسد:

موزه پاریس مفتخر است که یک نمونه والا و خارق‌العاده از نسخه‌های خطی اسلامی انجمن مطالعات شرقی پراوازه و افتخارآمیز سنت‌پترسبورگ را به نمایش درمی‌آورد. این دیدار هنری و فرهنگی بس مهم و پرمعنایی است که فرصت آشنایی بیشتر با تفکر و فرهنگی دیگر، یعنی تفکر و فرهنگ شرق، را فراهم می‌آورد.

به نوشته سازمان دهندگان نمایشگاه:

مجموعه نسخه‌های خطی اسلامی انجمن مطالعات شرقی سنت‌پترسبورگ مجموعه‌ای افسانه‌ای و اعجاب برانگیز است که پهلو به پهلو مجموعه‌های بی‌نظیر تهران، استانبول،

۱۳×۲۴ سانتیمتر، متن: ۹،۲×۱۸ سانتیمتر، هر صفحه دارای ۱۲ تا ۱۴ سطر، مرکب سیاه بزاق. این نسخه راه، که به کتابخانه رضا قلی‌خان هدایت تعلق داشته و در سال ۱۲۵۹ هـ بر آن حاشیه نوشته شده است، در سال ۱۳۲۴ هـ ق، بوگدائف به انجمن مطالعات شرقی اهدا کرده است. این نسخه قدیم‌ترین نسخه شناخته شده مخزن الاسرار و حاوی متن کامل آن است. امتیاز آن بر دیگر نسخه‌های خطی و چاپی خصوصیات ساختاری کتابت و ترکیب متن و اختلافات چشمگیر با آنهاست. نسخه به سفارش کتابت شده و نسخ آن نزدیک به ثلث است.

● جاویدان خرد، تألیف احمد بن محمد بن یعقوب بن مسکویه (وفات: ۴۲۱)، ترجمه عثمان بن ابوالوفا ابن محمد (قرن هفتم)، کتابت اسحاق بن محمود بن محمد بن محمود الیمنی (در اواسط زمستان ۷۶۰ هـ)، خط نسخ، ۲۰۵ صفحه ۱۹،۱×۲۹ سانتیمتر، متن: ۱۲×۱۹،۷، هر صفحه دارای ۱۷ سطر، مرکب سیاه چین و جوهر سرخ.

جاویدان خرد ترجمه فارسی کتاب الآداب العرب و الفرس است که مفاهیم و عبارات کتاب دیگر مسکویه در باب *تصیحة الملوک* نیز در آن گنجانده شده است. اصلی نسخه عربی کتاب الآداب بس نایاب است. ترجمه فارسی آن، در حکومت اتابک ابوبکر بن سعد بن زنگی، در شیراز انجام گرفته است. شیوه کتابت آن از چند جهت جلب نظر می‌کند، مخصوصاً خط نسخ پخته آن که نزدیک به خط *مُسَحَّف* است. هم‌چنین سرلوحه و دیباجه آن یک‌پارچه است و این شیوه‌ای است که پنجاه سال قبل از آن رایج نبوده است. حواشی صفحات مؤثرین به نقش‌های *اسلیمی برگی* به رنگ سیاه است؛ فاصله

نگارش این تفسیر در اواسط ماه رمضان ۵۴۵ پایان یافته و به یمین‌الدوله بهرامشاه غزنوی اهدا شده است. معین‌الدین ابوالعلا، در مقام شاعر و ادیب و عالم قرآن، در دربار او خدمت می‌کرده است. متن عربی قرآن با خط ثلث مُدَهَّب، و متن ترجمه و تفسیر فارسی به خط نسخ ایرانی نوشته شده است.

● *حدود العالم من المشرق الى المغرب*، از مؤلف ناشناخته، تحریر ابوالمؤید عبدالقیوم بن حسین بن علی الفارسی در ۶۵۶ هـ، خط نسخ، ۳۹ ورق، ۱۸×۲۸،۵ سانتیمتر، متن: ۱۳×۲۰،۵ سانتیمتر، هر صفحه دارای ۲۳ سطر؛ مرکب سیاه و سرخ. کتاب در ۱۳۰۳ش در پاریس خرید شده و، در اصل، به توصیه و دخالت مینورسکی، در بخارا خریداری شده بوده است.

حدود العالم، که ترجمه انگلیسی آن به همت مینورسکی منتشر شده و متنی فارسی آن به کوشش استاد منوچهر ستوده (طهوری، تهران ۱۳۴۰) چاپ شده است، معروف‌تر از آن است که به معرفی آن در این جا نیاز باشد. آنچه درباره نسخه سنت پترزبورگ می‌توان گفت این است که آن بخشی است از مجموعه‌ای حاوی رساله‌های متعدد از چند مؤلف، که نسخه *حدود العالم* ورق ۲۹ الف تا ۶۷ ب آن را در برمی‌گیرد. خط نسخ آن خواناست و نشان می‌دهد که کاتب مردی با سواد اما غیرحرفه‌ای بوده است.

● *مخزن الاسرار*، سروده ابومحمد الیاس بن یوسف بن زکی بن مؤید نظامی گنجوی (وفات: ۶۰۶ هـ)، به کتابت محمد بن القریش بن محمد الحسنی الطباطبایی الاصفهانی شیرازی در ۷۱۰ هـ، خط نسخ، ۱۸۷ برگ (ورق ۱۲۴ ب تا ۲۱۰ ب)،

ررُف که در ۱۲۷۵ به تملک انجمن در آمده است. این نسخه حاوی ۲۸ اثر است با دیباچه‌ای از بیستون، اولین گرد آورنده کلیات سعدی (در ۷۲۷ هـ). خط نسخ متن زیبا و ریز است. عنوان‌ها و سرلوح‌ها، در چارچوب‌های نسبتاً فزادار، به خط رنگی و مُذهَّب نقش شده‌اند. محمد مرشدی، کاتب نسخه، از خانواده‌ای بوده که همه افراد آن از کاتبان و نسخ‌باز بوده‌اند و تا قرن یازدهم هجری در شیراز همین شغل را داشته‌اند. نسخه ماهرانه و پُرکار تذهیب و همه فنون تشعیر و تحریر در آن رعایت شده است.

● شاهنامه، ابوالقاسم فردوسی طوسی، کتابت محمد بن جلال‌الرشید در اوایل رمضان ۸۴۹ هـ. خط نستعلیق، ۴۱۰ صفحه، ۱۷×۲۵/۶ سانتیمتر، متن ۱۲×۱۸/۲ سانتیمتر، شش ستونی، هر صفحه دارای ۲۰ تا ۲۵ سطر، مرکب، آبرنگ، طلاکاری، ۲۹ مینیاتور مکتب یزد.

این نسخه، که عمادالدوله، شاهزاده قاجار، در سال ۱۳۱۷ هـ ق، آن را به اگیروپولو، سفیر روسیه، اهدا کرده بوده است، در ۱۳۲۸ هـ ق، جزو مجموعه ژوکوفسکی بوده و، پس از آن که چند بار دست به دست گشته، در ۱۳۴۷ ش به تملک انجمن در آمده است.

نسخه حاوی تحریر دوم (کامل) شاهنامه است (در حدود ۵۴ هزار بیت)، که خود فردوسی فراهم آورده بوده، و نیز مقدمه بایسنقری و هجویه منتسب به فردوسی در نکوهش محمود غزنوی. کتابت آن به دست کاتب حرفه‌ای تعلیم دیده‌ای، در جنوب غربی ایران، انجام گرفته است. شیوه کتابت همان است که در یزد رواج داشته و چوکی در سال ۱۳۴۲ ش مشخصه‌های آن را توصیف کرده است.

میان خطوط با تشعیر پر شده و یک خط باریک سیاه، معروف به **تحریر**، آن را در میان گرفته است. این شیوه تزئین و تذهیب در قرن هشتم هجری در جنوب غربی ایران (فارس) رایج بوده است.

● خسرد و شیرین، سروده نظامی، کتابت علی البایسنقری در هرات در سال ۸۲۴ هـ. خط نستعلیق، ۷۳ برگ، ۱۸/۵×۲۳/۷ سانتیمتر، متن: ۱۸×۱۳، چهار ستونی، هر صفحه دارای ۱۷ تا ۲۳ سطر، مرکب سیاه، نقاشی‌ها به رنگ‌های آبی و قهوه‌ای سوخته و نارنجی. نسخه در ۱۲۶۹ هـ به تملک انجمن در آمده است.

نسخه ناقص است و این امر نشان می‌دهد که کاتبان، از روی نسخه‌های قدیم‌تر، به دلخواه خود، استنساخ می‌کرده‌اند، علی‌الخصوص کاتب این نسخه که شخصیتی در خور توجه بوده است. نام کامل او فریدالدین جعفر بن علی التبریزی البایسنقری (وفات: حدود ۸۶۱) است. وی، به احتمال زیاد، در شیوه خط نستعلیق، شاگرد استاد میرعلی بن حسن و استاد میرعلی بن الیاس بوده است، چون شیوه کتابت او نزدیک به سبک آنان است. او در شش شیوه محقق، ریحان، توقیع، رِقاع، نسخ و ثلث استاد و نامبردار بوده است. او، که در تبریز است، برای تکمیل هنر خود، به شیراز و یزد و هرات رفت و در سلک اطرافیان بایسنقر میرزا در آمد و سرپرست کتاب‌خانه و کارگاه کتاب‌سازی او شد.

● کلیات سعدی، کتابت محمد بن احمد بن عمر المرشدی در ۳۰ محرم ۸۲۹ در شیراز. خط نسخ، ۳۹۸ صفحه ۱۲×۱۸/۷ سانتیمتر، متن: ۱۲/۸×۶/۵ سانتیمتر، هر صفحه دارای ۲۵ سطر، مرکب: سیاه، طلا و آبرنگ. از مجموعه ولیمینوف

● شاهنامه، کتابت در حدود سال‌های ۸۴۴ تا ۸۵۴ ه. خط نستعلیق، ۴۱۰ صفحه، ۱۷/۱×۲۵/۷ سانتیمتر، متن: ۱۱/۷×۱۷/۷، چهار ستونی، هر صفحه دارای ۲۴ سطر، ۷۴ مینیاتور مکتب ماوراءالنهر.

این نسخه، در سال ۱۲۰۷ ه. در استانبول، در تملک مردی به نام اکر بلات **Akerbladi** (آلمانی) بوده است؛ در ۱۲۵۳ ه.، وارد مجموعه سوختلین شد؛ در ۱۳۱۴ ش.، در شعبه آسیایی وزارت امور خارجه روسیه بود.

نسخه حاوی تحریر اول شاهنامه است و مقدمه بایسنقری و هجوانمه محمود در ابتدای آن ضبط شده است. نام کاتب ثبت نشده، تاریخ پایان کتابت ندارد؛ اما، از شیوه کتابت، برمی‌آید که به دست کاتبی با تجربه تحریر شده است. مینیاتورهای آن نیز کار یک هنرمند است.

● مثنوی معنوی، سروده جلال‌الدین محمد بن محمد البلخی رومی، کتابت در حدود سال ۸۵۰ ه. در هرات، نستعلیق، ۲۳۵ صفحه، ۱۵×۲۴ سانتیمتر، متن: ۱۰×۱۵ سانتیمتر، چهار ستونی، هر صفحه دارای ۱۲ تا ۱۷ سطر، رنگی، مرکب سیاه، طلاکاری؛ از مجموعه روسو، که در سال ۱۲۳۵ ه. به تملک انجمن در آمده است.

نسخه‌ای بسیار مرتب، تمیز و کامل که قطعاً در یک کارگاه کتاب‌خانه‌ای تحریر و تدوین شده است. خط نستعلیق آن پخته و بس زیبا و یادآور سبک جعفر بن علی بایسنقری از مکتب هرات است. در تذهیب حواشی آن، اسلیمی‌برگی و گل‌خطایی و گره رومی هماهنگ شده‌اند. نسخه، در مجموع، از نفیس‌ترین آثار کتاب‌خانه است.

● گلستان سعدی، کاتب ناشناس، مکتب

هرات، کتابت در سال ۹۲۷ ه. نستعلیق، ۱۲۲ صفحه، ۱۷/۵×۲۸/۲ سانتیمتر، متن: ۱۰×۱۸، هر صفحه دارای ۱۲ سطر، چهار مینیاتور مکتب بخارا (بین سال‌های ۹۴۷ و ۹۵۷)، از مجموعه P. K که در ۱۲۵۳ ه. به تملک سوختلین در آمده بود.

نسخه تاریخ کتابت ندارد، اما سبکی که در کتابت آن به کار رفته نمودار مکتب هرات است. متن کتاب با خط نستعلیق زیبا و درشت تحریر شده است؛ اما مقدمه و فهرست و اقوال عربی به خط نسخ مذهب و رنگی است. کتاب با حوصله تزیین شده و تزیینات آن بس مایه‌دار است. متن در میان خطوط طلاکاری شده قرار گرفته و انواع رنگ‌های زنده در حواشی به کار رفته است. بخشی از کتاب، از صفحه ۱۱۶ الف تا ۱۱۷ ب، پوشیده از زرافشان است و در مرکز آن شمشه‌ای با شانزده پستوی طلایی و رنگی مشاهده می‌شود. چهار مینیاتور مکتب ماوراءالنهر، که احتمالاً در بخارا ترسیم شده‌اند، بر زیبایی و ارزش نسخه می‌افزایند. این نسخه در هرات کتابت شده است؛ اما از یک‌ها، در یکی از یورش‌های خود، آن را به ماوراءالنهر برده بوده‌اند.

● شاهنامه، کتابت محمد الهروی، کاتب معروف، در پنجم محرم ۹۳۱، در تبریز. نستعلیق، ۵۹۲ صفحه، ۲۳/۵×۳۳/۸، متن: ۱۵×۲۵/۴، چهار ستونی، ۲۵ سطر در صفحه، مرکب، جوهر رنگی، طلاکاری، ۲۷ مینیاتور.

این نسخه، در سال ۱۳۳۸ ه. به تملک شعبه آسیایی وزارت امور خارجه در آمده و در ۱۳۱۴ ش به انجمن مطالعات شرقی رسیده است. نسخه شامل متن کامل شاهنامه، روایت خلاصه شده مقدمه بایسنقری، و هجوانمه خطاب به محمود

دربار عثمانی، کتابت در سال ۹۳۸ در استانبول برای کتاب‌خانه سلطان سلیمان قانونی، نستعلیق، ۱۱۵ صفحه، ۸×۱۶/۵، متن: ۳/۴×۹/۳، ۶ سطر در صفحه.

این نسخه را ظاهراً رزؤزسکی در حدود سال ۱۲۶۷ هـ به کسی هدیه کرده بوده و در ۱۳۳۸ هـ ق به کتاب‌خانه وزارت امور خارجه روسیه رسیده و بعد به تملک انجمن مطالعات شرقی در آمده است.

امیر آق مَلِک، که «شاهی» تخلص داشته، در سال ۸۵۷ درگذشته است. او در دربار بایسنقر میرزا می‌زیست و بر سر تخلص «شاهی»، که بایسنقر هم مُدعی آن بود، با او کشمکش داشت و، سرانجام، این تخلص را از آن خود کرد و شهرتی به دست آورد. نسخه به دست حسن، کاتب «خزینة عامره»ی سلطان سلیمان، کتابت شده است؛ اما، به خلاف انتظار، چندان مُزین نیست؛ هرچند فتون اسلیمی برگی، ترصیع، تحریر، ترنج و مانند اینها در آن به کار رفته است.

● گلستان سعدی. کاتب ناشناس، کتابت در قرن دهم هجری، نستعلیق، ۸۰ صفحه، ۲۳۵×۳۵، متن: ۹/۵×۱۸/۳، ۱۵ سطر در صفحه.

کتاب، که بس ماهرانه و متنوع تزئین شده، در حدود سال ۹۴۷ هـ، در ماوراءالنهر (احتمالاً در بخارا) کتابت یافته و انجمن ملت‌های آسیا در مسکو، در سال ۱۳۴۱ ش. آن را به انجمن مطالعات شرقی اهدا کرده است. نام کاتب، که در صفحه آخر نوشته شده بود، حکک شده است؛ ولی، احتمالاً از مکتب سلطان علی مشهدی در هرات بوده است. متن با مرکب سیاه نوشته شده، اما عنوان‌ها (مثل قوله تعالی، بیت، حکایت و قطعه)

غزنوی است. محمد هروی، کاتب معروف، آن را به خط نستعلیق پخته با حروف متوسط کتابت کرده است. عنوان‌ها طلاکاری و به خط نسخ است. بخش عمده متن استادانه تزئین شده است. بیست و هفت مینیاتور آن به دست لاقبل پنج هنرمند ترسیم شده‌اند. این هنرمندان، که در یک کارگاه کار می‌کرده‌اند، به سه مکتب هنری (شیراز، هرات و تبریز) تعلق داشته‌اند.

● جُنگ، میرعلی الحسینی الکاتب الهروی، به کتابت مؤلف، بخارا، ۹۳۵ هـ، نستعلیق، رنگ شیری، ۵۶ صفحه، ۱۳×۲۳، متن: ۶/۲×۱۴، دو ستونی، ۸ سطر در ستون راست و ۶ سطر در ستون چپ، ۲ مینیاتور مکتب ماوراءالنهر.

نسخه در ۱۳۳۸ هـ به تملک شعبه آسیایی وزارت امور خارجه در آمده و بعداً به انجمن رسیده است. حاوی اشعار تغزلی از یازده شاعر فارسی‌گوست که برخی از آنان در محفل امیرعلیشیر نوایی پرورش یافته بودند و پاره‌ای دیگر متقدم‌ترند. خود کاتب هم شاعر بوده و، در پایان مجموعه، پنج معما و یک قطعه از سروده‌های خود را ضبط کرده است. میرعلی حسینی کاتب هروی، (وفات: ۹۵۱ هـ) از استادان نامدار و مسلّم هنر خطاطی است. این نسخه ظاهراً برای عبیدالله خان شیبانی، فرمانروای ازبک بخارا، که بس کتاب دوست بوده، کتابت شده است.

نسخه، در مجموع، نمونه‌والای هنر کتاب‌سازی در دربار امرای شیبانی است و با نهایت دقت و حوصله و استادی تحریر شده است (متأسفانه نام شاعران در فهرست‌نامه ذکر نشده است).

● دیوان شاهی، تألیف امیر آق مَلِک بن جلال‌الدین شاهی سبزواری، کاتب: حسن کاتب

به رنگ سرخ و آیات قرآنی به رنگ آبی لاجوردی است. در کتابت و تذهیب آن، نهایت دقت و حوصله به کار رفته است.

● **خمسه، نظامی.** کتابت محمد بن قوام الشیرازی، معروف به حمّامی، در ۲۹ جمادی‌الثانی ۹۵۰، در شیراز. نستعلیق، ۳۶۵ صفحه، ۲۰/۵×۳۲، متن ۱۹×۹/۵، چهار ستونی، ۱۹ تا ۲۰ سطر در صفحه، حاوی ۲۴ مینیاتور مکتب شیراز، کتابت در حدود سال ۹۵۷؛ از مجموعه شعبه آسیایی وزارت امور خارجه در ۱۳۳۸ هـ، که در ۱۳۴۳ ش به تملک انجمن مطالعات شرقی در آمده است.

نسخه، به گونه‌ای ماهرانه و پرمایه و در نهایت دقت، تزیین شده است. دیباچه، عنوان و سرلوح‌ها مذهب و منقش‌اند (هشت صفحه از فهرست‌نامه به چاپ نمونه‌های مینیاتورهای کم مانند آن اختصاص یافته است).

● **اخلاق محسنی، تألیف کمال‌الدین حسین بن علی الراءظ الکاشفی** (در حدود سال ۹۰۷). کتابت عبدالعزیز در حدود سال ۱۰۵۰، نستعلیق، ۲۱۰ صفحه، ۱۶×۲۶/۸، متن: ۹/۸×۱۶/۵، ۱۲ سطر در صفحه، ۱۰ مینیاتور مکتب رضا عباسی، از مجموعه گراف در ۱۲۸۴ هـ.

نسخه بسیار مزیّن است و به خط نستعلیق درشت و بسیار خوانا تحریر شده است.

● **کتاب الحشاش، ترجمه فارسی طبّیات Materio Medico** اثر دیوسقوریدس (قرن اول میلادی) به همت غیاث‌الدین رضوی یا رضوی از روی ترجمه عربی اسحاق بن حنین، که آن نیز از سُرّیانی ترجمه شده بود. کاتب ناشناس، پایان کتابت: جمادی‌الثانی ۱۰۶۸ در اصفهان، نستعلیق، ۱۷۴ صفحه، ۲۴/۵×۳۸، متن: ۱۶/۵×۲۵/۵، ۲۳ سطر در صفحه، مرکب، آبرنگ، طلاکاری، ۴۹۰

طرح و تصویر رنگی، از مجموعه گراف در ۱۲۸۴. کتاب الحشاش یا «گیاهنامه» اثری است در زمینه داروشناسی و گیاهان دارویی و از کتب مهم پزشکی قدیم به شمار می‌رود. این نسخه احتمالاً در اصفهان و بر پایه اصول مکتب میرعماد کتابت شده است. ارزش عمده کتاب در وجود ۴۹۰ طرح و تصویر دقیق رنگی از انواع گیاهان، درختان و نیز جانوران است. تصور می‌رود که نقاش برخی از این تصاویر را از روی طبیعت و بدون توجه به سرمشق عربی ترسیم کرده است. عرض متن نوشته، به تناسب شکل تصاویر، متغیّر است. در حواشی صفحه‌ها، یادداشت‌های توضیحی کوتاه به خط خوش و جوهر سرخ و نیز نوشته‌های طولانی به خط مبتدیانانه ملاحظه می‌شود که قطعاً در زمانی متأخر نوشته شده‌اند.

● **سینه، آقا محمدکاظم واله (وفات: ۱۲۲۹ هـ)**، به کتابت خود مؤلف، پایان کتابت: اواسط ذوالحجه ۱۲۰۱ در اصفهان، شکسته نستعلیق، ۱۴۱ صفحه، ۱۰/۴×۱۹، متن: ۸×۱۵، دو ستونی، ۱۰ سطر در صفحه، مرکب سیاه، آبرنگ، طلاکاری، ۱۰ مینیاتور مکتب اصفهان. نسخه در تملک کتابخانه مطالعات شرقی مسکو بوده که در ۱۳۴۱ ش به انجمن مطالعات آسیایی واگذار شده است.

سینه مجموعه‌ای است از اشعار شاعران که آقا محمدکاظم اصفهانی، متخلص به واله، به خواهش یکی از اکابر اصفهان به نام محمد قلی‌آقا، فراهم آورده است. نسخه حاوی غزلیات دوازده شاعر فارسی‌زبان و نیز شصت و یک غزل از خود واله است. خط شکسته نستعلیق نسخه بسیار زیبا، پخته و استادانه است و هر غزل، به شیوه‌ای خاص، در یک صفحه درج شده است. حواشی

اروپایی (رنگ تیره روشن، چشم‌انداز، عمق‌پردازی در تصویر) در هنر آن دوره‌اند.

این فهرست‌نامه با فصلی خاص (ص ۲۷۳ تا ۲۸۵)، در معرفی چند قرآن خطی که به سفارش اشخاص کتابت شده‌اند، پایان می‌یابد که ترجمه معرفی آنها به فرصتی دیگر می‌ماند.

● مرقع. یکی از نسخه‌هایی که در این فهرست‌نامه معرفی شده است و ما، به لحاظ ارزش هنری و اهمیتی که دارد، ترتیب تاریخی کتابت را در درج آن رعایت نکردیم، مجموعه‌ای است به نام شرق، دارای ۹۸ صفحه، $۳۳ \times ۴۴/۷$ (قطع رحنی بزرگ)، مرکب از ۹۸ صفحه مختص مینیاتورهای مکاتب هندی مغولی و اصفهان و سرمشق‌های خوش‌نویسی عمادالحسنی (۹۵۹ تا ۱۰۲۴ هـ). در برخی از صفحه‌ها، بیش از یک مینیاتور ترسیم شده و شمار مینیاتورها به بیش از ۱۸۰ فقره می‌رسد.

این مجموعه را شخصی به نام اوستروگادسکی / **Ostroqadski** در سال ۱۳۲۷ هـ، در تهران به مبلغ ۱۵۰۰۰ روبل نقره، برای تزار نیکلای دوم، خریده بوده است. اوستروگادسکی کارگزار وزارت مالیه روسیه در ایران بوده است. پس از انتقال مجموعه از تهران به مسکو، موزه آرمیتاژ - معلوم نیست به چه دلیل - از نگهداری آن سر باز زد و مجموعه، در سال بعد، به موزه روسیه در سنت‌پترزبورگ منتقل و در بخش مردم‌شناسی آن جای داده شد. در سال ۱۳۰۰ ش، مجموعه به موزه آسیایی انتقال یافت.

به جرئت و اطمینان می‌توان گفت که این مجموعه، از مجموعه‌های پرآوازه هندی، که برای شاهان بزرگ باتری هند یعنی جهانگیر و شاه‌جهان

صفحه‌ها با دقت و حوصله تزئین شده و تزیینات آن پخته و ماهرانه است.

● لیلی و مجنون، نظامی، کاتب: ناشناخته، کتابت شده در کشمیر در حدود سال‌های ۱۲۲۵ تا ۱۲۳۵ هـ، نستعلیق، ۲۶۵ صفحه، $۹ \times ۱۵/۷$ ، متن: $۷/۵ \times ۱۳/۵$ ، دو ستونی، ۱۲ سطر در صفحه، حاوی ۴۲ مینیاتور مکتب کشمیر، تملک انجمن: قبل از ۱۳۴۱ ش.

نام کاتب و تاریخ پایان کتابت این نسخه نفیس قید نشده است. خط نستعلیق آن پخته، استادانه و پرمایه و درشت است. بسیار ماهرانه و پُرکار تزئین شده است.

● فهاد و شیرین، کمال‌الدین بافقی وحشی (وفات: ۹۹۰ هـ)، و محمد شفیق وصال شیرازی (۱۱۹۸ تا ۱۲۶۳ هـ). کاتب: محمد اسماعیل الانجوی شیرازی، پایان کتابت: ربیع‌الاول ۱۲۸۴ (احتمالاً در شیراز)، شکسته نستعلیق، ۱۱۳ صفحه، $۱۰ \times ۱۵/۷$ ، متن: $۵/۶ \times ۱۰/۷$ ، دو ستونی، ۱۰ تا ۱۱ سطر در صفحه، حاوی سه مینیاتور سبک قاجار، قبل از سال ۱۳۴۲ ش در تملک انجمن مطالعات شرقی بوده است.

فهاد و شیرین منظومه داستانی - تغزلی است که وحشی بافقی سرودن آن را آغاز کرد، اما تنها هزار بیت از آن را سرود و، سه قرن بعد، وصال شیرازی، با سرودن ۱۸۰۰ بیت، آن را به پایان برد. نسخه، در مجموع، نمونه کاملی از نسخه‌های خطی ایرانی در قرن سیزدهم هجری است و غالب هنرهای کتاب‌آرایی (ترصیح، تحریر، سرلوح، عنوان، اسلیمی ماری، اسلیمی برگی، گل خطایی، شرفه...) در آن به کار رفته است. سه مینیاتوری که در آن ملاحظه می‌شوند نمودار نفوذ آشکار مشخصه‌های نقاشی

فراهم آمده‌اند و به نام‌های مرقع جهانگیر و مرقع گلشن شهرت دارند، دست‌کمی ندارد. مجموعه به گونه‌ای ترتیب داده شده بوده که هر مینیاتور در یک صفحه و هر سرمشق در صفحه دیگر جای گیرد و چنان باشد که گویی به هم مربوط‌اند و در پی هم قرار دارند، یعنی نوعی ترتیب و گروه‌بندی موضوعی در تدوین آنها رعایت شده است. اصل این مجموعه قطعاً قبل از سال ۱۱۴۵ هـ. فراهم آمده است؛ اما تزئین حواشی چند سال بعد آغاز شده و چندین سال طول کشیده است و حداقل چهار نفر در آن شرکت داشته‌اند، که یکی از آنان محمدهادی نام داشته و امضای او در حاشیه غالب صفحه‌ها دیده می‌شود. در کنار امضای او، تاریخ سال‌های ۱۱۶۰ تا ۱۱۷۳ دیده می‌شود. دو تزئین‌کار دیگر محمدباقر و محمدصادق نام داشته‌اند.

غالب مینیاتورها منشأ هندی دارند و حداقل هفت فقره از آنها به دست ابوالحسن بن آقا جهانگیری (متولد ۹۹۸ هـ)، معروف به نادرالزمان، نقاش دربار جهانگیر و شاه‌جهان، ترسیم شده‌اند. اسامی دیگر نقاشان به این شرح است: ویشنو داس، منوهر داس، منصور معروف به نادر العصر، گل محمد (که کارهای اروپایی را به دقت و مهارت باز می‌پرداخت)، میرکلان، حسین فرخ‌بک (که از بهترین نقاشان دربار ابراهیم عادل‌شاه دوم - وفات: ۱۰۳۷ - بوده است).

مجموعه حاوی ۳۳ مینیاتور ایرانی است که غالباً، در فاصله سال‌های ۱۰۸۰ تا ۱۱۲۰ هـ، به دست استادان مکتب اصفهان ترسیم شده‌اند. نقاشان این مکتب، از چند سال پیش از آن، شروع به بهره‌گیری از برخی از فنون فرنگی در نقاشی کرده بودند. بیشتر مینیاتورهای ایرانی این مجموعه

اثر دو نقاش نامدار آن زمان، محمدزمان و علی قلی جبه‌دار است. محمدزمان در فاصله سال‌های ۱۰۸۵ تا ۱۱۰۰ فعال بوده و در ۱۱۱۲ در گذشته است. علی قلی جبه‌دار، که می‌گویند از فرنگیان اسلام آورده بوده، از سال ۱۰۸۵ به بعد، در دربار شاه سلیمان کار می‌کرده است. سه مینیاتور هم به امضای حاج محمدابراهیم بن حاج یوسف قمی است که برادر محمدزمان بوده است. دوازده مینیاتور کوچک هم، که در شش صفحه ترسیم شده‌اند، اثر نقاشی به نام محمدرضای هندی است. عنوان برخی از مینیاتورها مثل «نبرد یک سوار با اژدها» و «قربانی گوسفند در قدم شاه‌قلی خان وزیر»، در بالای آنها ضبط شده است. صحافی مجموعه، در حدود سال ۱۱۵۰، به سفارش یکی از شخصیت‌های آن روزگار به نام میرزا مهدی، پایان گرفته است.

بخش عمده مینیاتورهای هندی این مجموعه ره‌آورد لشکرکشی نادرشاه به هند و بقیه قضایاست که ضمن آنها کتاب‌خانه دربار دلی به یغما رفت و شماری از نسخه‌های خطی آن به فاتحان رسید. از این رو، بعید نیست که آن میرزا مهدی که سفارش تجلید مجموعه را داده بوده همان میرزا محمد مهدی‌خان استوآبادی، منشی و مورخ نامدار نادر، باشد؛ چون می‌دانیم که او از علاقه‌مندان جدی به کتاب و، در واقع، کتاب‌باز بوده و در ۱۱۵۲ شخصاً در مشهد مینیاتورها و نسخه‌هایی را که سربازان در هند ربوده بودند می‌خریده و کتاب‌خانه نفیس و معتبری ترتیب داده بوده است. وارثانش، زیر فشار فتح‌علی‌شاه، این کتاب‌خانه را به خزانه سلطنتی فروختند. کار تدوین، تزئین، طبقه‌بندی و دیگر امور فنی مجموعه در ایران انجام گرفته و، به

سال‌ها (۱۸۳۴، ۱۸۴۴، ۱۸۴۹، ۱۸۵۰، ۱۸۷۱، ۱۸۷۲، ۱۸۸۶، ۱۸۹۲، ۱۸۹۴، ۱۸۹۹، ۱۹۰۳، ۱۹۲۵، ۱۹۴۳، ۱۹۵۱، ۱۹۵۵، ۱۹۵۹، ۱۹۷۴، ۱۹۷۸، ۱۹۷۹ و ۱۹۸۷) فقط یک نسخه، و در برخی از سال‌ها (۱۸۲۰، ۱۸۲۷، ۱۸۳۵، ۱۸۵۵، ۱۸۶۸، ۱۸۸۲، ۱۹۲۳، ۱۹۴۶، ۱۹۶۷ و ۱۹۸۰) فقط دو نسخه به مخزن کتاب‌های شرقی انجمن افزوده شده است. در برخی از سال‌ها (مثلاً در فاصله سال‌های ۱۸۶۸ تا ۱۸۷۱، ۱۸۸۲ تا ۱۸۸۶، ۱۸۸۶ تا ۱۸۹۰، ۱۹۵۱ تا ۱۹۵۴، ۱۹۶۷ تا ۱۹۷۱، ۱۹۷۴ تا ۱۹۷۸ و ۱۹۸۰ تا ۱۹۸۷) نیز هیچ نسخه‌ای دریافت نشده است.

هم چنین بیشترین شمار نسخه‌ها در سال‌های ۱۹۳۴ (۱۵۹۹ نسخه)، ۱۹۱۷ (۱۴۰۳ نسخه)، ۱۹۱۶ (۱۱۵۴ نسخه)، ۱۹۲۰ (۶۴۰ نسخه) - یعنی در اوج جنگ جهانی اول و کمی پس از آن، ۱۸۱۹ (۵۰۶ نسخه)، ۱۹۳۸ (۲۲۰ نسخه)، ۱۸۲۵ (۲۰۰ نسخه)، ۱۹۳۹ (۱۹۶ نسخه)، ۱۸۹۰ (۱۶۶ نسخه) و ۱۸۹۷ (۱۶۶) وارد کتابخانه انجمن شده است.

نکته‌ای که از این ارقام برمی‌آید این است که کتابخانه در سال ۱۸۱۹ (۱۲۳۵ هـ) با دریافت ۵۰۶ نسخه شکل گرفته که بخش عمده آنها همان کتاب‌هایی هستند که روس‌ها در سال ۱۲۳۴ هـ از کتابخانه مقبره شیخ صفی‌الدین در اردبیل به یغما بردند. برای اجتناب از اطاله بیشتر کلام، گزارش خود را در همین جا به پایان می‌بریم و خواننده را، برای آگاهی بیشتر و دقیق‌تر از ماجرای آن یغما، به مقاله محققانه آقای جمشید کیان‌فر، با عنوان «تاراج یا امانت (سرگذشت ذخایر کتابخانه شیخ صفی)» (نشر دانش، س ۱۳، ش ۶، مهر و آبان ۱۳۷۲، ص ۲۴-۲۸)، و مآخذ آن رجوع می‌دهیم.

ع. روح‌بخشان

دلیل کشته شدن نادرشاه و جنگ‌های داخلی، سال‌ها طول کشیده است.

به درستی نمی‌دانیم که این مجموعه چند صفحه داشته؛ حدساً می‌توان گفت که شمار مجموع صفحات آن بین ۱۱۰ تا ۱۱۶ بوده است. آنچه مسلم می‌نماید این است که تا سال ۱۳۱۰ ش، ۱۰۰ صفحه از آن در موزه سنت پترزبورگ نگهداری می‌شده است. در آن سال، دو برگ از آن، برای نمایش دایم، به موزه تاریخ ادیان لنینگراد منتقل شد. هم‌چنین گفته می‌شود که از سال ۱۳۲۷ هـ ق به بعد، بین هشت تا ده برگ مینیاتور، که در اصل متعلق به این مجموعه بوده، در بازارهای اروپا و ایران به معرض فروش گذاشته شده است.

ملاحظات: ضمائم فهرست‌نامه، متشکل از واژگان، فهرست الفبایی اهداکنندگان نسخه‌ها، تقویم تاریخی ورود نسخه‌ها به کتابخانه انجمن، و کتاب‌شناسی، ظاهراً نکته در خور ذکری ندارند. در عین حال، دقت در دو عنوان اخیر (تقویم تاریخی و کتاب‌شناسی) موجب روشن شدن برخی نکات ناگفته می‌شود. اولاً، در بخش «کتاب‌شناسی» که بر حسب تاریخ چاپ (از ۱۸۵۲ تا ۱۹۹۴) تدوین شده، به فهرست‌نامه‌ها و منابع روسی، آلمانی، انگلیسی، فرانسوی، ترکی، اسپانیایی، عبری و عربی اشاره رفته ولی هیچ ذکری از منابع فارسی نیست!

ثانیاً بخش «تقویم تاریخی ورود نسخه‌ها به انجمن» از ۱۸۱۹ برابر ۱۲۳۵ هـ ق آغاز می‌شود و به ۱۹۸۷ پایان می‌یابد. در این مدت، انجمن مطالعات آسیایی سنت پترزبورگ صاحب تقریباً ۹۳۰۰ عنوان نسخه خطی شرقی شده است که غالب آنها به زبان فارسی هستند. در بسیاری از